

YENİSEY YAZITLARINDAKİ ERKEK KİŞİ ADLARINDA GEÇEN KELİMELERE GÖRE ESKİ TÜRK ERKEĞİ

Nurdin USEEV*

Öz

Makalede Köktürk harfli Yenisey yazıtlarında geçen kişi adlarının yapısındaki kelimeler ele alınarak kültürel dil bilim açısından incelenmiştir. Çünkü Köktürk harfli Yenisey yazıtları Türkçenin en eski yazılı metinleri olarak Eski Türk halklarının kültürünü, felsefesini ve toplum hayatını araştırmamız ve anlamamız açısından çok büyük önem arz etmektedir. Kişi adları kültürel değerleri, felsefi bilgileri içermesi bakımından dilin en önemli birimidir. Dolayısıyla eski metinler kültürel dilbilim açısından incelenirken ele alınacak ilk veri kişi adları ve onları oluşturan kelimelerdir. Makalemizde otuz yakın kelime üzerinde araştırma yapılmış, bunların derin kültürel bilgiler yansıttığı tespit edilmiştir. Örneğin, köni ve tüz kelimelerinin dürüst, sadık, doğru anlamlarına gelerek bu kelimelerle anılan kişilerin doğru, dürüst olduklarını yansıttığı, enlig kelimesi ile Eski Türklerde cesur erkeklerin ellerine iğne ile damga çekme geleneğinin verildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Yenisey yazıtları, kişi adları, kültürel dil bilim, unvan, enlig, alp.

THE OLD TURKISH MEN ACCORDING TO THE WORDS WHICH PASTS ON THE PERSONAL NAMES IN YENISEY INSCRIPTIONS

Abstract

In the article were examined words in the structure of the person's name of Yenisei inscriptions in terms of cultural linguistics. Because Yenisei Turkish inscriptions as the oldest written texts of the Turkish are very important in terms of our research and understanding old folk culture, philosophy and life of Ancient Turkic tribes. People names are the most important unit of language in terms of contain cultural values and philosophical information. Therefore the first data will be discussed studying ancient texts in terms of cultural linguistics are names of people and the words that compose them. In this article has been investigated for nearly thirty words, which has been found to reflect deep cultural information. For example, the words köni and tüz means honestly, loyal and true. And has been found that these words reflect that the persons are honest, right, referring with these words. It has been found that with the word enlig given a tradition of old Turkics. Brave men drew stamps into their hands with needle.

Keywords: Yenisey inscriptions, person names, cultural linguistics, title, enlig, alp.

Ø. Giriş:

Kelimeler belirli bir varlığı, kavramı, olayı bildirmekle görevli dil birimleri olarak dünyayı algılamamızda, fikir yürüterek düşüncelerimizi sistemleştirmemizde çok önemlidir. Bunun yanı sıra kelimeler insanın insan hakkında bilgi edineceği en önemli kaynaktır. Kelimelerin kültürel ve bilişsel değer taşıdığı eskiden de biliniyordu. Örneğin, Şinasi Tekin de

* Yrd. Doç. Dr.; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, nuruseev@gmail.com.

“Milletlerin yaşayış tarzları kendileriyle birlikte doğar yine kendileriyle birlikte gelişir. Nihayet bir gün bu yaşayış tarzı yani dış ve iç âlem karşısında takınılan belli tavırlar, belli davranışlar o milletin dilinde ifadesini, karşılığını bulur. Buna göre kelimeler, birçok dilcinin sandığı gibi yalnız bir ses ve fonemler yığından ibaret değil; hislerin, düşüncelerin taşıyıcısıdır. Şu hâlde: dil veya tek tek kelimeler, belli bir yaşama tarzının, belli bir dünya görüşünün, yani belli bir medeniyetin veya kültürün maddeleşmiş, donmuş birer sembolüdür” demektedir (Alyılmaz, 2008: 353).

Özel isimler, onun içinde de kişi adları bir milletin dünyaya bakış açısını incelemede çok önemlidir. Çünkü bireye ad verme, bir yeri isimlendirme milletin dünya görüşü, mentalitesi ile çok yakından ilişkilidir. Kazak özel isimlerini dilsel dünya görüşü ile ilişki içinde ele alan çalışmasında Tilevberdiev kişi adlarının, onun içinde de istek kişi adlarının insan konseptini saptamada çok önemli olduğunu, çünkü kişi adlarında insanın nasıl olması gerektiği ve istendiği anlamlarının yer aldığını belirtmektedir (Tilevberdiev, 2007: 124). Dolayısıyla erkek kişi adlarında geçen unvan, unvan niteleyicisi ve sıfatları anlam ve gerçekle olan ilişki açısından inceleyerek yazıtlarda yer alan erkek ideallerini ve imajını oluşturmak mümkündür.

1. Alp Kelimesi ya da Alplık, Cesurluk:

Öz Yiğen **Alp** Turan (E 5, 2), **Alp** Uruņu Tutuk (E 16, 1), İnançu **Alp** Saņun (E 29, 5), **Alp** Sol (E 144, 1) *vd.* kişi adlarında geçen **alp** kelimesi *cesur, yiğit, alp, kahraman, nişancı* anlamlarına gelerek yazıtlarda kendi başına ve kişi adlarında kullanılmaktadır. Örneğin, “...in için **alpin** için, erdem için beņküsün tikdi (...n için *alp olduğu için, erdemliği için ebedî taşını, anıtını diktiler*) (E 31, 2-3)” cümlesinde yazıtın merhum kahraman olduğu için dikildiği anlatılarak merhumun kahraman olduğu **alp** kelimesi ile verilmiştir. “atsar **alp** ertinjin, utsar küç ertinjin elig bört opa bars adırılım yıtu (*Vurdukta nişancı idiniz, güreşte güçlü idiniz Elig Bört Opa Bars (sizden) ayrıldım, ne yazık*) (E 28, 2)” cümlesinde de **alp** kelimesi *nişancı* anlamında kullanılmaktadır. Yukarıda verilen kişi adlarında da bir unvan ve unvan niteleyicisi olarak yer almıştır. Bununla birlikte, söz konusu kelimenin kişi adlarında o adla anılan kişinin belirli bir özelliğini gösterdiği de kesindir. **Alp** kelimesi bu kişilerin cesurluğunu, yiğitliğini, kahramanlığını bildirerek Eski Türk toplumunda erkeklerden söz konusu özelliklerin istendiğini yansıtmaktadır. Koca da atlı-göçebe kültürün ideal insan tipinin cesur ve kahraman (alp) insan olduğunu belirtmektedir (Koca, 2003: 71). XI. asrın başında düzenlenen Çince Sin Tan Şu (*Sin Sülalesinin Yeni Tarihi*) adlı kaynakta da Yenisey Kırgızlarında savaşa girerken korkarak titreyenlere ölüm cezası verildiği belirtilmiştir (Cusaev *vd.*, 2003: 50).

2. Aruk Kelimesi ya da Temizlik:

Tüz Aruk Beg (E 76) kişi adında yer alan **aruk** kelimesi *temiz, iç dünyası temiz, ahlaklı* anlamlarına gelen (Nadelyayev *vd.*, 1969: 51-52) **arig** kelimesinin ses yapısı bakımından farklı şekli ya da *zayıf, yorgun* anlamına gelen **aruk** (Nadelyayev *vd.*, 1969: 58) kelimesi olmalıdır. Bize göre söz konusu kişi adındaki **aruk** kelimesi başka bir kişi adında geçen **tüz** kelimesi gibi kişinin iç dünyasının temizliğini, ahlaklı olduğunu bildiren bir sıfattır. Demek ki Eski Türklerde erkeklerden sadece cesurluk ya da kahramanlık değil ahlaklılık, iç dünyası temizliği de istenmiştir.

3. Bay Kelimesi ya da Zenginlik:

Tüz **Bay** Küç Bars Külig (E 17, 1), **Bay** (E 39, 7) ve Kaşkır **Bay** (E 100, 4) kişi adlarında geçen **bay** kelimesi *zengin* anlamına gelmektedir (Useev, 2011: 82). Örneğin, “**bay**, bar ertim (*Zengin, varlıklı idim*) (E 47, 5)” cümlesinde **bay** kelimesi ile yazıt sahibinin zengin olduğu anlatılmaktadır. Kişi adlarında da o adı taşıyan kişinin maddi yönden zengin olduğunu gösteren bir sıfat olarak kullanıldığı düşünülebilir. Dolayısıyla Eski Türk kültüründe birisinin zengin olmasına hoş bakılmış, zengin olmak kişi adında belirtilecek kadar onur kaynağı olmuştur.

4. Beñlig Kelimesi ya da Kutlu, Mutlu Olmak:

Benli anlamına gelen **beñlig** kelimesi **Işbar Beñlig** (E 118, 2) kişi adında yer almaktadır. Bu kelimenin kişi adlarında kullanıldığı zaman o adı taşıyan kişinin benli, beni olan birisi olduğunu gösteren bir öge olduğu belirtilmektedir (Tenişev *vd.*, 2001: 688). Bilindiği gibi ben kültürümüzde daha çok kadınların bir fiziki güzellik simgesi olarak algılanmaktadır. Eski Türk dönemine ait bir yazıttaki erkek adında bir nitelik ögesi olarak yer aldığına göre benli olmak erkekler için de bir güzellik simgesi olabilmıştır. Ancak benin erkekler için başka anlamları da olabilir. İşte burada halk etnografisini bilmek, dil verilerini kültür öğeleri ilişkisinde incelemek çok önemlidir. Abramzon, Kırgızlarda çocuk doğumu ile ilgili makalesinde Kırgızlarda benli doğan çocukların kutlu, bahtlı sayıldığını, çünkü benin Umay izi olarak algılandığını belirtmektedir (Abramzon, 1949: 85). Bunu öğrendikten sonra **Işbar Beñlig** kişi adındaki **beñlig** kelimesinin kültür kodu çözülmekte, onun *benli* anlamına gelerek Eski Türklerdeki Umay Tanrıçası ile ilgili bir husus olduğu, daha doğrusu benli doğan çocukların kutlu, bahtlı sayıldığı, benin Umay izi olduğu görüşünün mevcudiyeti açıklığa kavuşmaktadır. Yeri gelmişken belirtilmesi gereken diğer bir husus Köktürk harfli yazıtlardaki çözülmeyen, tartışma yaratan bazı durumların çağdaş Türk halklarındaki bilgiler aracılığıyla çözülmesi,

açıklığa kavuşması, bu alanda diakronik, tarihî-karşılaştırmalı çalışmaların yapılması gerektiğini göstermesidir.

5. Bejü Kelimesi ya da Uzun Ömür:

Ebedî anlamına gelen **bejü** kelimesi yazıtlarda bir kişi adında geçmektedir: **Bejü** Çor (E 57, 1). Bize göre bu kelime söz konusu kişi adında bir çocukluk adı ögesidir. Aşağıda açıklanacağı gibi Yenisey yazıtlarında yer alan bazı kişi adlarında hem oğlan (çocukluk) ad ögesi hem de sonradan elde edilen er (erlik, kahramanlık) ad ögesi bulunmaktadır. Çocukluk adı ögesi olduğuna göre *ebedî* anlamına gelen **bejü** kelimesi bir istek ad ögesi olarak bu kişi adını alan kişinin uzun ömürlü olması dileğini yansıtmaktadır.

6. Bilge Kelimesi ya da Bilgelik:

Bilmek, kavramak, anlamak anlamına gelen **bil-** fiiline fiilden isim yapma /-ge/ ekinin getirilmesiyle yapılan **bilge** kelimesi yazıtlarda a) *bilge* anlamına gelen kelime ve b) *yönetici* anlamına gelen unvan olarak kullanılmıştır (Kononov, 1980: 17). Ele alınan kelime ile yazıtlarda aşağıdaki gibi kişi adları yapılmıştır: **Bilge** Çigşi Kan (E 13, 4), **Bilge** Sanjun (E 24, 6), Kadir **Bilge** Tutuk (E 24, 7), **Bilge** Tutuk (E 48, 13) vb.

Bilge kelimesi Orhun ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtlarında geçen kişi adlarında da bir unvan veya sıfat olarak yer almaktadır. Dolayısıyla Eski Türk toplumunda kağanların, yöneticilerin ve sıradan birilerinin bilge olmaları, yani yüksek kavrayışlı, derin bilgili olmaları gerekmektedir. Bu da Türklerin bilgiye verdiği önemi göstermesi açısından değerlidir.

7. Yaruk Kelimesi ya da İyimserlik, Yüzü Nurluluk:

Yaruk Tegin (E 15, 1) kişi adında geçen **yaruk** kelimesi *açık, ışık, nur, parlak* anlamlarına gelmektedir (Nadelyayev vd., 1969: 244). Söz konusu kelime kişi adlarında dolaylı anlamda *neşeli, iyimser, yüzü nurlu* anlamlarını vermektedir. Çünkü **yaruk** kelimesi bugünkü Kırgızcadaki deyimlerde söz konusu anlamları karşılarken kullanılmaktadır. Örneğin, ele alınan kelimeyle kurulan **mañdayı carık** (alını açık, yüzü nurlu) deyimini *neşeli, iyimser, yüzü nurlu* anlamlarını vermektedir. Demek ki **yaruk tegin** kişi adındaki **yaruk** kelimesinin de bu anlamları verdiğini, Eski Türk toplumunda erkeklerde sadece fiziki üstünlükler ve cesurluğun değil başka insanlarla olan pozitif ilişki ile çevreye yansıtılan olumlu enerjinin de hoş görüldüğünü söyleyebiliriz.

8. Yerlig Kelimesi ya da Yerli Olmak:

Toprak, yer, mekân ve vatan anlamlarına gelen **yer** kelimesine sahiplik bildiren /+lig/ ekinin getirilmesiyle yapılarak *yerli, topraklı, vatani olan* anlamlarını veren **yerlig** kelimesi

yazıtlarda **Yerlig** Çor (E 147, 3) kişi adında geçmektedir. Dikkat edilmesi gereken nokta söz konusu kişi adı bir oğlan attır: “oğlan atım yerlig çor (*Oğlan adım Yerlig Çor*) (E 147, 3)”. Demek ki bu ad sonradan kazanılmış ad değil, herhangi bir şahsi özelliğine ya da kahramanlığına bakılmaksızın çocukluğunda verilen addır. Ancak, *yerli, topraklı, vatani olan* anlamlarına gelen **yerlig** kelimesi oğlan atlarda da bazı özelliklerin bulunduğunu göstermektedir. Bize göre **yerlig** kelimesi söz konusu oğlan atı taşıyan şahsın vatanlı, topraklı olduğunu, yani köklü bir aileden, belirli bir toprağa sahip boydan olduğunu gösteren kelimedir. Çünkü bu özellik ondan herhangi bir çaba istemeyen, doğuştan sahip olduğu özelliktir.

9. Kadır Kelimesi ya da Çetinlik, Acımasızlık:

“**kadır** yagıda otuz er ölürtim (*Çetin savaşta (düşmanın) otuz erini öldürdüm*) (E 27, 6)” cümlesinde *çetin, acımasız* anlamlarında kullanılan **kadır** kelimesi yazıtlarda **Kadır** Bilge Tutuk (E 24, 7) kişi adında geçmektedir. Söz konusu kelimenin kişi adlarında da *çetin, acımasız* anlamlarında geçtiği kesindir. Yani, bu adı alan kişinin düşmanlarına karşı acımasız, katı ve çetin olduğu söylenebilir. Demek ki dönemin özelliği, toplum yapısı ve devletlerarası ilişki gereği Eski Türk erkekleri için acımasızlık, çetinlik, katılık esas özelliklerdendir.

10. Kara ve Küç Kelimeleri ya da Güç, Güçlülük:

Erkeklerin hem fiziki hem de moral olarak güçlü olması her dönemde her millette istenmiş ve teşvik edilmiştir. Toplum yapısı, askerî demokratik bir düzende olan, tabiatla dış düşmanların sürekli hücumu altında bulunan ve kendisi de savaşı bir gelişme aracı olarak kabul eden Eski Türk toplumunda da bir erkeğin güçlü olması gerekirdi. Bu durum yazıtlardaki kişi adlarında kullanılan **kara** ve **küç** kelimelerinde görülmektedir.

kara kan (E 30, 4) ve **kara** bars inançu çigşi (E 68, 3) kişi adlarında geçen **kara** kelimesi renkten başka *güçlü, kalabalık* anlamlarına da gelmektedir (Kononov, 1978: 159-160; Riskulova, 2004: 10-11). Kişi adlarında *güçlü* anlamında kullanıldığı açıktır.

küç kıyagan içreki (E 4), elçi çor **küç** bars (E 14, 1) ve **tüz** bay küç bars külig (E 17, 1) kişi adlarındaki **küç** kelimesi *güç* anlamına gelerek bu adları alan kişilerin güçlü olduklarını bildirmektedir.

11. Kalıktık ve Kök Kelimeleri ya da Kutsallık, Büyüklük:

Eski Türk anlayışına göre kağanlar Tanrı tarafından seçilmekte, kağana devleti idare etme yetkisi Tanrı tarafından verilmekteydi (Koca, 2003: 66-67). Bu durum Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarındaki “teñri teg teñride bolmış türk bilge kagan bu ödke olurtım (*Ben Tanrı gibi ve Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda tahta oturdum*)” cümlesinde görülmektedir.

Bilindiği gibi Yenisey yazıtları içinde Köl Tigin ya da Bilge Kağan gibi büyük imparatorluk başına geçen ve tarihte adı kalmış kağanlara ait yazıtlar bulunmamaktadır. Söz konusu yazıtların birkaçı küçük devlet hükümdarlarına, büyük kısmı da boyların başında bulunan beylere ve kahraman kişilere aittir. Ancak, bazı yazıtlarda doğrudan, bazı yazıtlarda da kişi adları aracılığıyla bazı şahısların Tanrı tarafından olduğu anlatılmaktadır. Örneğin, “kök teŋride boltik er ol kan urı töremiş (*Gökyüzünden olan er ol kandan erkek nesil yaratılmış*) (E 52, 1)” cümlesinde bir kanın gökyüzünden, Tanrı tarafından olduğu belirtilmektedir. Bundan başka Kalıktık Inal Öge (E 49, 2) ve Kök Tirig (E 51, 1) kişi adlarındaki **kalıktık** ve **kök** kelimeleri dolaylı olarak bu şahısların gökten, yani Tanrı’dan olduklarını bildirmektedir. **Kalıktık** kelimesi *gökyüzü*, *sema* anlamına gelen (Nadelyayev vd., 1969: 412) **kalık** köküne soyut isim ve sıfatları yapan **/+lık/** **/+lık/** ekinin getirilmesi ile yapılarak *gökyüzüne ait*, *gökyüzünden olan* anlamlarını yansıtmaktadır. Bunu yazıttaki bilgiler de kanıtlamaktadır. Söz konusu kelimenin geçtiği kişi adını taşıyan şahsın yazıtında **kan** kelimesi, yani üst makamı gösteren kelime bulunmamakta, merhum “altı bag bodunum küçliğin için arkış eltdim (*Altı boy halkım güçlü olduğu için kervan gönderdim*)” diyerek kendisinin altı boydan oluşan halkın büyüğü olduğunu bildirmektedir. **Kök** kelimesi de mavi rengini bildirmekle beraber *gökyüzü* ve *kutsal* anlamlarını vermektedir. Türk dillerinin söz varlığını karşılaştırmalı olarak inceleyen bilim adamlarına göre bu kelime kişi adlarında renk bildiren gerçek anlamında ve *kutsal* anlamına gelen dolaylı anlamında kullanılmaktadır (Tenişev vd., 2001: 682-683). Bize göre **kök** kelimesinin kişi adlarında mavi rengini bildirmesi mümkün değildir. Çünkü renk isimleri kişi adlarında Kara Kan kişi adında olduğu gibi daha çok dolaylı anlamlarda kullanılmaktadır. Kişilerin kutsal sayılması görülmediğine göre *kutsal* anlamında kullanılması da şüphelidir. Üstelik, yazıttan öğrendiğimize göre Kök Tirig kişi adını alan şahıs sıradan birisidir. Dolayısıyla **kök** kelimesinin bu şahsın sadece gökyüzünden olduğunu bildirdiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında **kök** kelimesi Çağatayca’da ve Türkçenin ağızlarında *büyük*, *güçlü* anlamlarına da gelmektedir (Levitskaya vd., 1997: 93). Mantık olarak Kök Tirig kişi adında da **kök** kelimesinin *güçlü*, *büyük* anlamlarına gelmesi gerçeğe yakındır.

12. Köni ve Tüz Kelimleri ya da Doğruluk, Sadıklık, Dürüstlük:

Kafesoğlu *Kutadgu Bilig* vasıtasıyla törenin, yani yasaların aşağıdaki gibi değişmez prensiplerinin olduğunu ifade etmektedir: **könilik** (*adalet*), **uzluk** (*iyilik, faydalılık*), **tüzlük** (*eşitlik*) ve **kişilik** (*insanlık, üniversalite*) (Kafesoğlu, 2000: 247). Üzerinde çalışmakta olduğumuz yazıtlarda geçen kişi adlarında yukarıda verilen kelimelerden **köni**, **tüz** ve **uz** kelimeleri bulunmaktadır.

Köni kelimesi Eski Türkçede *dürüst, sadık, doğru, samimi* anlamlarına gelmektedir (Nadelyayev vd., 1969: 315; Caferoğlu, 1993: 77). Örneğin, Divanü-lügat'it Türk'te geçen **köni er** tabirinde erin dürüst olduğu bildirilmektedir (DLT, III, 237). Bundan başka **köni** kelimesi *dürüst, sadık, doğru, samimi* anlamlarında Köni Kuz, Köniçuk kişi adlarında da geçmektedir (Mahpirov, 1997: 194).

Tüz Bay Küç Bars Külüg (E 17, 1) ve **Tüz** Aruk Beg (E 76) kişi adlarında ve Köl Tigin yazıtındaki “begleri yeme, bodunu yeme **tüz** ermiş (*Beyleleri de halkları da barış ve uyum içindeler imiş*)” cümlesinde de geçen **tüz** kelimesinin metinlerle ilgili eserlerde ve Eski Türkçe sözlük çalışmalarında gerçek anlamda *düzgün, uyumlu, barışık, eşit, aynı düzeyde, düz, dengeli, doğru, tarafsız, düzenli* ve mecazi anlamda *doğru, dürüst, sadık* anlamlarına geldiği belirtilmektedir (Clouston, 1972: 571, Tekin, 2003: 112, User, 2009: 181, Nadelyayev vd., 1969: 602, Malov, 1951: 36, 436). Bize göre kişi adlarında ele alınan kelime *uyumlu, barışık, eşit* anlamlarına değil *doğru, dürüst, sadık* anlamlarına gelmektedir. Yukarıda ele alınan **köni** ve **tüz** kelimelerinin ikisi de *doğru, dürüst, sadık, samimi* anlamlarına gelerek Eski Türk erkeklerinde dürüstlük, samimiyet, sadıklık ve doğruluk gibi erdemlerin olması gerektiğini göstermektedir.

13. Çuçi Kelimesi ya da Tatlı Dillilik, Güçlü Hitabet:

Tenişev başkanlığındaki bilim adamları Mahmud Kaşgari'nin sözlüğünde yer alan Çuçu adlı şair adından hareketle Eski Türkçe'de *tatlı* anlamına gelen **çuçu / çuçuk** kelimesinin kişi adlarında *tatlı dilli* anlamına geldiğini ifade etmektedirler (Tenişev vd., 2001: 686). Ele aldığımız yazıtlarda geçen Çuçi Böri Saşun (E 12, 1) kişi adındaki **çuçi** kelimesini de **çuçu** kelimesi ile ilişkilendirebiliriz. Dolayısıyla söz konusu kişi adındaki **çuçu** kelimesi *tatlı dilli, hitabeti güçlü* anlamlarına gelerek Eski Türk toplumunda erkeklerin iyi konuşma yeteneğine sahip olması gerektiğini göstermektedir.

14. Uz Kelimesi ya da Ustalık, Hünerlilik:

“...bitigçi ...çı, yörci, **uz** kop bodun tikü bilir erti (... *katip, ...çı, usta, üstad halkın hepsi (yazıt) dikebiliyordu*) (E 32, 7)” cümlesinde geçen **uz** kelimesi *usta, uz* anlamlarına gelmektedir (Malov, 1951: 439). Aynı kelime yazıtlarda Uz Bilge Çanşı (E 31, 1) kişi adında da bulunmaktadır. Söz konusu kelimenin kişi adında da kendi anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Böyle olunca ele alınan kelime bu kişi adıyla anılan kişinin üstad, uz olduğunu göstermektedir. Eski Türk toplumunda erkeklerden alplık, cesurluk gibi özellikleri taşıyan savaşçı ruh yanında usta, hünerli olma gibi özelliklerin de istendiği anlaşılmaktadır.

15. Enlig Kelimesi ya da Damgalı Olmak:

Enlig Çor Inançu Alp Tarkan (E 152, 2) kişi adında geçen **enlig** kelimesi **en** kökünden ve sahip olma bildiren **/+lig/** ekinden oluşmaktadır. **En** kelimesi de Kırgızcada *hayvanların kulağına koyulan nişan* anlamına gelmektedir (KTTS, 1969: 762). Osawa da bu kişi adını ve bu kişi adının geçtiği yazıtı ele aldığı çalışmasında **en** kelimesinin *mühür* anlamına geldiğini ileri sürerek Enlig Çor kişi adıyla anılan şahsın Eski Kırgız kağanlığında kağanın mührünü taşıyarak diplomatik ve mali işleri yürüten elçi görevinde bulunduğunu düşünmektedir (Osawa, 2010: 30-31). Biz de kendi çalışmamızda **enlig** kelimesinin merhumun damgalı birisi olduğunu gösteren öge olduğunu ileri sürmüştük (Useev, 2011: 219). Çünkü yazıtların bir kısmında boy damgaları yer alarak, merhumun boyunu gösteren bir sembol görevini yerine getirmektedir. Bize göre de bazı boylarda damga sahibi olmak bireyin kimlik bilgisini gösteren bir onur kaynağıdır. Dolayısıyla bu kişi adında da onun damgalı olduğunu gösteren bir öge yer alarak Eski Türk kültüründe damgalı olmanın önemini bildirmektedir. Bunun yanında Çince Sin Tan Şu (Sin Sülalesinin Yeni Tarihi) adlı kaynakta Yenisey Kırgızları hakkında verilen bilgilerde şöyle denmektedir: *Erkekleri kulaklarına küpe takarlar. Cesurları ellerine iğne ile damga çekerler* (Cusaev vd., 2003: 48). Bu bilgiye göre cesur erkekler ellerine iğne ile damga çekmektedirler. Ancak, bu damganın fonksiyonu hakkında açıklama yapılmamıştır. Buna rağmen, **enlig** kelimesinin bu gelenekle ilişkili olabileceğini düşünmek mümkündür.

16. İsig Kelimesi ya da Naziklik, Güler Yüzlülük:

E 23 Çaa-Hol XI yazıtında geçen İsig Inal kişi adında bulunan **isig** kelimesi gerçek anlamda *sıcak*, mecazi anlamda *ılık*, *nazik*, *güler yüzlü* anlamlarına gelir (Nadelyayev vd., 1969: 213). Örneğin, Eski Uygurca metinde geçen “**isig**, edgü tutuk er toña (*Nazik, güler yüzlü, iyi Tutuk Er Toña*)” cümlesinde **isig** kelimesi Er Toña'nın nazik, güler yüzlü olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla İsig Inal kişi adında da söz konusu kelimenin *nazik, güler yüzlü* anlamına gelerek bu kişinin nazik, güler yüzlü birisi olduğunu yansıttığını söyleyebiliriz. Bundan da Eski Türk kültüründe erkeğin nazik, güler yüzlü olmasının olumlu karşılandığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

17. Ögdem Kelimesi ya da Akıllılık, Bilgelik:

E 38 Ak-Yüs yazıtında geçen Ögdem Alık Inal kişi adındaki ögdem kelimesini **ög** köküne ve isimden isim yapma **+dem** ekine ayırmak mümkündür. **Ög** kökü *akıl, düşünce* anlamlarına gelmektedir. Örneğin, *Kutadgu Bilig*'deki “bu beglik igiñe otı **ög** bilig (*Bu beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir*)” cümlesinde geçen **ög bilig** ikilemesinde *akıl* anlamında yer almaktadır (Nadelyayev vd., 1969: 378). İsimden isim yapma **+dem** eki de **er** köküne gelerek

erdem kelimesini yapmaktadır (Tekin, 2003: 81). Dikkat edilirse **+dem** eki kök kelime ile verilen nesnenin özelliklerini taşıyan bir anlama sahip kelime yapmaktadır. Örneğin, **er** kökünden yapılan **erdem** kelimesi *erdem, kahramanlık, güç, yiğitlik* anlamlarına gelmektedir ve bu özelliklerin bir ere ait olduğundan şüphe yoktur. Bunu Eski Uygurcada **Kırdam** şeklindeki kişi adının bulunması (Caferoğlu, 1993: 175) da kanıtlamaktadır. Dolayısıyla **öğdem** kelimesinin de *akıl, düşünce* anlamlarına gelen **ög** kökünden hareketle *akıllı, düşünceli* anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz. Böyle olunca Öğdem Alık Inal kişi adında bu kişi adını taşıyan şahsın akıllı, düşünceli birisi olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki eski Türklerde erkeklerin akıllı, düşünceli olmaları da gerekliydi.

18. Etrük Kelimesi ya da Çeviklik, Uyanıklık, Zekilik:

E 50 Tuva II yazıtında geçen Etrük kişi adı Klyaştorıny tarafından Clauson'a gönderme yapılarak *çevik, uyanık, zeki, kurnaz* anlamlarına gelen **ötrük** kelimesinin kelime başı **ö** sesinin düzleşmiş, yani **e** sesine dönmüş şekli olarak açıklanmıştır (Klyaştorıny, 2007: 208). Kelime başı yuvarlak **ö** sesinin düz **e** sesine dönüştüğü örneklerin diğer yazıtlarda bulunduğunu (örneğin, **ökünç** kelimesi E 68 El-Başı yazıtında **ekünç** şeklinde geçmektedir) göz önünde bulundurarak yukarıdaki açıklamayı kabul etmek mümkündür. Böyle olunca bir er at olan bu kişi adı merhumun *çevik, uyanık, zeki* olduğunu yansıtarak Eski Türk erkeklerinde çeviklik, uyanıklık gibi özelliklerin üstün nitelikler olarak algılandığını göstermektedir.

19. Yula Kelimesi ya da Yol Göstericilik:

E 41 Hemçik-Çirgaaki yazıtında geçen ve er at olduğu belirtilen kişi adı Yula kelimesinden oluşmaktadır. **Yula** kelimesi *meşale, lamba* anlamlarına gelmektedir (Nadelyayev vd., 1969: 278). Ancak, kişi adında gerçek anlamında kullanıldığı söylenemez. Herhâlde mecazi anlamda kullanılmıştır. Aybarşa, meşale konseptinin ömrü ve nesli sembolize ettiğini belirtmektedir (Aybarşa, 2004: 23). Bunun yanında *Kutadgu Bilig*'de **yula** kelimesi “**yula** erdi halkka karanğu tüni (*Meşale idi halkka karanlık gece*)” cümlesinde yer alarak mecazi anlamda *yol gösterici, zorlukta destek verici, doğru yolu gösterici* anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla kişi adı olan Yula kelimesinin de mecazi anlamda kullanılarak bu kişi adını taşıyan kişinin halkı için yol gösterici, zorlukta destek verici, doğru yolu gösterici birisi olduğunu söylemek mümkündür. Potapov **yula** kelimesinin mesleki şamanizm söz varlığından geldiğini ifade etmektedir (Potapov, 1991: 50-51). Bundan hareketle Eski Türk kültüründe erkeklerin halka doğru yol göstermek, halkını iyi yöne çevirmek gibi vatanseverlik yönlerinin de olduğunu belirtmek mümkündür.

20. Temir Kelimesi ya da Demir Gibi Sağlamlık:

Temir Çor (E 118, 1) kişi adında geçen **temir** kelimesi gerçek anlamda *demir* anlamına gelmektedir. Tenişev başkanlığındaki bilim adamları bu kelimenin kişi adlarında gerçek anlamda değil, mecazi anlamda *demir gibi sağlam, katı* anlamında kullanıldığını belirtmektedirler (Tenişev *vd.*, 2001: 635). **Temir** kelimesi bu kişi adıyla anılan şahsın demir gibi sağlam, katı olduğunu bildirerek Eski Türk kültüründe erkeklerin demir gibi olmaları gerektiği görüşünü yansıtmaktadır.

21. Tör Kelimesi ya da Saygınlık:

Kişi adlarında geçen bazı kelimeler o kişinin belirli bir fiziki ya da ruhi özelliğini değil, toplumun ona verdiği değeri bildirmektedir. Örneğin, Tör Apa (E 11, 1) kişi adındaki **tör** kelimesi *evin saygın yeri* anlamına gelerek bu kişi adıyla anılan şahsın saygın birisi olduğunu göstermektedir.

22. Kıyagan Kelimesi ya da Kılıç Kullanmak:

Küç Kıyagan İçreki (E 4) kişi adında geçen **kıyagan** kelimesini **kıy-** fiil köküne, süreklilik bildiren **/-a/** ekine ve **/-gan/** sıfat-fiil ekine ayırabiliriz. **Kıy-** fiili *kesmek, koparmak* anlamına gelmektedir (Nadelyayev *vd.*, 1969: 440). **/-a/** ve **/-gan/** eklerini alınca *keser, kesici* anlamına gelir. **Kıyagan** kelimesi Talas 10 yazıtında da bulunmaktadır: “yagı atı **kıyagan** (*Düşman (savaşçı) adı Kıyagan*)”. Batmanov ile Cumagulov bu kelimenin *kılıç kullanmada usta, kesici* anlamını verdiğini belirtmişler, ancak soru işareti ile kesin olmadığını ifade etmişlerdir (Cumagulov, 1963: 29). Dikkat edilmesi gereken nokta bu yazıttaki **Kıyagan** özel ismi yagı at, yani savaşta kullanılan isimdir. Bunu Amancolov da belirtmektedir (Amancolov, 2003: 92). Savaşta kullanılan isim olduğuna göre **kıyagan** kelimesinin kılıç kullanmada usta, kesici birisi olduğunu gösteren kelime olduğunu söyleyebiliriz. Bu da Eski Türklerde kılıç kullanmada usta olmanın önemini gösterir. Zaten Eski Türk toplumundaki savaşın önemini ve 13. yüzyılda Mısır’da devlet kuran Türklerin kendi diline tercüme ettirdikleri eserlerin önemli bir kısmının silah ve silah kullanma ile ilgili olduğunu göz önünde bulundurursak bu niteliğin kişi adında yer alması şaşırtıcı değildir.

23. Ur Kelimesi ya da Savaşçı Olmak:

Ur Beg (E 26, 3) kişi adındaki **ur** kelimesini şimdilik **ur-** fiiline bağlamaktan başka bir yol görmemekteyiz. **Ur-** fiili de *vurmak* anlamına gelmektedir (Nadelyayev *vd.*, 1969: 614). Dolayısıyla Ur Beg kişi adında da bu anlamda kullanılarak söz konusu kişi adını taşıyan şahsın savaşta vurucu, iyi savaşan birisi olduğunu göstermektedir.

24. El Toggan Sıfat-fiil Grubu ya da Devlet Kurucu:

E 1 Uyük-Tarлак yazıtında geçen El Toggan Tutuk kişi adında **el toggan** sıfat-fiil grubu yer almaktadır. Nesnesi olan **el** kelimesi *devlet* anlamına gelmektedir. Yükleme olan **toggan** kelimesi *doğmak, oluşmak, ortaya çıkmak* anlamlarına gelen **tog-** fiilinden ve **-gan** sıfat-fiil ekinden oluşmaktadır. Söz konusu kelime grubunu kelime kelime tercüme edersek *devleti yapan, doğuran, düzene sokan* anlamına gelir. Metinden de anladığımız üzere söz konusu kişi adını taşıyan şahıs yazıtında kanına ya da beyine doymadığını veya onlardan ayrıldığını dile getirmemiştir. Bunun yanında kendisi “teñri elimke elçisi ertim, altı bag bodunka begi ertim (*Kutsal devletime elçisi idim, altı boy halka beyi idim*)” diyerek kendisinin bir halkın önderi olduğunu belirtmektedir. Demek ki **el toggan** sıfat-fiil ekiyle bu kişinin devleti yapan, oluşturan, düzene sokan birisi olduğunu ifade edildiğini söyleyebiliriz.

25. Öz Togdı Kelime Grubu ya da Kendi Kendini Yetiştirmek:

Bir er at olan Öz Togdı (E 42, 2) kişi adı bir cümle şeklinde olup **öz** ve **togdı** kelimelerinden oluşmaktadır. **Togdı** kelimesi *doğmak, oluşmak, ortaya çıkmak* anlamlarına gelen **tog-** fiilinden ve **-dı** geçmiş zaman ekinden oluşarak *doğdu, ortaya çıktı* anlamlarını vermektedir. **Öz** kelimesi de *öz, kendi* anlamına gelmektedir. Tercüme edildiğinde *kendi doğdu* anlamına gelir (Kormuşin, 2008: 130). Bir başka deyişle söz konusu kişi adı bu kişi adını taşıyan kişinin hiç kimsenin desteği olmadan kendisinin büyüdüğünü, yani İngilizce tabirle “self made person” olduğunu belirtmektedir. Bilindiği gibi Türk toplumunun, onun içinde de Eski Türk toplumunun kolektivizm ilkesine dayandığı görüşü mevcuttur. Ancak bu kişi adından öğrendiğimiz gibi bireysellik de görülmektedir.

26. Elig ve Bört Kelimleri ya da Olgun Yaşa Gelmek:

Y 28 Altın-Köl I yazıtında ve Köktürk harfli Eski Uygur hukuk vesikalarında bulunan kişi adlarının yapısında **bört** kelimesi geçmektedir (Kormuşin, 1997: 83-84; Thomsen, 1912: 219). Kormuşin bu kelimeyi baş giysiyi bildiren **börk** kelimesinin değişmiş şekli olarak açıklamakta (Kormuşin, 1997: 83-84), Mahpirov ise bu kelimenin Sanskritçedeki “*hizmetçi*” anlamına gelen **bhartya** ve “*bey, hükümdar; üstad*” anlamlarına gelen **bhartar** kelimeleri ile ilişkili olabileceğini düşünmektedir (Mahpirov, 1997: 187).

Böyle bir kelime Kırgız Türkçesinin Çüy bölgesinde söylenen bir Manas destanı varyantında geçen “Katagandın kart Manas, Bököy handın **bört** Manas, Cakıp handın caş Manas (*Katagan’ın ihtiyar Manası, Bököy hanın orta yaş Manası, Cakıp hanın genç Manası*)” satırlarında “*orta yaş*” anlamında yer almıştır (Mukambaev, 2009: 256). Bundan dolayı, ele alınan kelimenin de “*orta yaş*” anlamına geldiğini düşünmek mümkündür. Çünkü Y 28 Altın-

Köl I yazıtında söz konusu kelime **Elig Bört Opa Bars** kişi adında geçerek kendisinden önce “*elli*” anlamına gelen **elig** kelimesi bulunmaktadır. Kırgızlarda geçen “Elüü çaş er ortonu (*Elli yaş erin orta yaşındır*)” deyimini de bunun doğruluğunu kanıtlamaktadır (Useev, 2010: 292).

“Niçin elli yaşa geldiğini belirterek bunu er atında ifade etmiştir?” sorusu oluşur. Bunun cevabını da elli yaşa gelmenin belirli özellikleri olduğuna bağlamak mümkündür. Ugdıjekov Yenisey Kırgız Kağanlığının saray etiketine göre kırk yaşına gelmeyen birisinin kanın yanına oturma hakkı olmadığını, Hakaslarda dua verme hakkının kırk yaşından sonra elde edildiğini belirttikten sonra Orta Asırlar Kırgız toplumunda kırk yaşını geçen bireyin sosyal durumunun yükseldiğini, yeni ayrıcalıklar ile görevler elde ettiğini ifade etmektedir (Ugdıjekov, 2002: 5). Bu bilgilerden ve “Elüü çaş er ortonu (*Elli yaş erin orta yaşındır*)” deyiminden hareketle elli yaşın bir erin olgunlaştığı, toplumda önemli bir yere geldiği, kendisini tamamiyle gerçekleştirdiği bir yaş olduğunu, bundan dolayı da isminde yer aldığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak Eski Türk kültüründe bireyin yaşının da önemli olduğunu ve bir erkeğin elli yaşında olgunlaştığını ifade etmek mümkündür.

Sonuç:

Sonuç olarak Eski Türk toplumunda erkeklerden aşağıdaki gibi özellik ve niteliklerin istendiğini belirtmek mümkündür:

1. Alplık, cesurluk, güçlülük: alp, kara, küç, kök.
2. Akıllılık, bilgelik: bilge, ögdem.
3. Temizlik: aruk.
4. İyimsenlik, naziklik, güler yüzlülük: yaruk, isig.
5. Zenginlik: bay.
6. Doğruluk, sadıklık, dürüstlük: köni, tüz.
7. Çetinlik, acımasızlık, sağlamlık: kadır, temir.
8. Büyüklük: kalıktık.
9. Çeviklik, uyanıklık, zekilik: etrük.
10. Önderlik: yula.
11. Ustalık, hünerlilik: uz.
12. Tatlı dillilik, güçlü hitabet: çuçi.
13. Saygınlık: tör.
14. Savaşçı olmak: kıyagan, ur.

15. Herhangi bir şeye sahip olmak: yerlig, enlig.
16. Kutlu, bahtlı olmak: beñlig, kutlug.
17. Devlet kurmak, düzene sokmak: el toggan.
18. Kendi kendini yetiştirmek: öz togdı.
19. Olgun yaşa gelmek: bört, elig.

Bu özellik ve niteliklerin bir kısmı (alplık, cesurluk, güçlülük, çetinlik, acımasızlık, sağlamlık, savaşçı olmak gibi) askerî işler için gerekli olan özelliklerdir. Bir kısmı da (akıllılık, bilgelik, doğruluk, dürüstlük, büyüklük, saygınlık, tatlı dillilik ve güçlü hitabet, çeviklik, uyanıklık, zekilik, önderlik) devleti yönetmek, halkı yönlendirmek, yani yöneticilik için gerekli olan niteliklerdir. Yukarıda anlatılan özelliklerin bazıları (temizlik, sadıklık, dürüstlük, ustalık, hünerlilik, zenginlik, kendi kendini yetiştirmek, doğruluk) da günlük hayatta, başkalarıyla olan ilişki açısından önemlidir. En ilginç tarafı Eski Türklerin savaşçı bir ruha sahip olduğu görüşüne rağmen yazıtlarda geçen erkek kişi adlarında temizlik, iyimserlik, nazıklık, güler yüzlülük gibi özellikleri bildiren kelimelerin yer almasıdır. Bir diğer belirtilmesi gereken durum Eski Türk toplumunun kolektivizm ilkesine dayanmasına rağmen Öz Togdı kişi adından öğrendiğimiz gibi bireyselliğin de Eski Türk toplumunda bulunmasıdır.

Kaynaklar

- ABRAMZON, S. M. (1949). Rojdeniye i Detstvo Kirgizskogo Rebenka, *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii AN SSSR*, Cilt XII, Moskova-Leningrad.
- ALYILMAZ, C. (2008). ‘Amı’/ ‘Anı’ Yer Adı Üzerine. *Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, 352-365.
- AMANCOLOV, A. S. (2003). *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*. Almatı.
- AYBARŞA, İ. (2004). *Uttuk Medeniyet Konteksindegi Düniyenin Tildik Sureti (salıstırmalı-salgastırmalı lingvomedeni saraptama)*. Filologiya gııııdarınını doktoru derejesin alu üşin dayındalgan dissertatsiyanın avtoreferatı. Almatı.
- CAFEROĞLU, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- CUMAGULOV, Ç. (1963). *Epigrafika Kirgizii I*. Frunze.
- CUSAEV, K. vd. (2003). *Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*. Bişkek.
- Divanı Ligat-it-Türk Tercümesi I, II, III, IV*. (1998). Ankara. (çev. Besim Atalay).
- KAFESOĞLU, İ. (2000). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2007). Vtoroy Pamyatnik İz Tuvi (E 50): İnterpretatsiya i Data. *Tyurkologičeskiy Sbornik 2006*, Moskova, 207-211.
- KOCA, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri II. Cilt*. Ankara.
- KONONOV, A. N. (1978). Semantika Tsvetooboznaçeniya v Tyurkskih Yazıkah. *Tyurkologičeskiy Sbornik 1975*, Moskova, 159-180.

- KONONOV, A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (Vu-Ix Vv.)*. Leningrad.
- KORMUŞIN, İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii*. Moskova.
- KORMUŞIN, İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii: Grammatika i Tekstologiya*. Moskova.
- KTTS: *Kırgız Tilinin Tüştüdürmö Sözdüğü*. (1969). Frunze.
- LEVİTSKAYA, L. S. vd. (1997). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı Na Bukvı 'K', 'K'*. Moskova.
- MAHPİROV, V. U. (1997). *İmena Dalekih Predkov*. Almatı.
- MALOV, S. Ye. (1951). *Pamyatniki Drevnotyurkskoy Pismennosti*. Moskova.
- MALOV, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*. Moskova. Leningrad.
- MALOV, S. Ye. (1959). *Pamyatniki Drevnotyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Frunze.
- MUKAMBAEV, C. (2009). *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü*. Bişkek. (haz. Kadıralı Konkobaev).
- NADELYAYEV vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- OSAWA, T. (2010). What Title Does Enlig Çor Stand For İn The Old Runic Epitafh Named Shanchi III (E 152) İn Tuva?. *Tuvinskaya Pis'mennost' i Voprosı İssledovaniya Pis'mennostey i Pis'mennih Pamyatnikov v Rossii i Tsentral'no- Aziyatskogo Regiona, Materialı Mejdnarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy 90-letiyu Tuvinskoy Pis'mennosti*, I. kitap, 1-4 iyulya 2010 g., Kızıl, 27-32.
- POTAPOV, L. P. (2001). *Altayskiy Şamanizm*. Leningrad.
- RISKULOVA, T. Ş. (2004). *Semantika i Simvolika Tsvetooboznaçeniy Kara (Çernıy) i Ak (Beliy) v Epose Manas (S Sopostavlenii s Russkim Yazıkom)*. Avtoreferat Na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata Filologičeskih Nauk. Bişkek.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Yazıtları: Kül Tegin, Bilge Kagan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız.
- TENİŞEV, E. R. vd. (2001). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Leksika*. Moskova: Nauka.
- THOMSEN, V. (1912). Dr. M. A. Stein's MSS. İn Turkish 'Runic' Script From Miran and Tun-Huang. *Journal Of The Royal Asiatic Society*, Londra, 181-228.
- TİLEVBERDİEV, B. (2007). *Kazak Onomastikasınıñ Lingvokonseptologiyalık Negizderi*. Almatı.
- UGDIJEKOV, S. A. (2002). Predstavleniya Kırgızov Rannego Srednevekova O Sotsiyal'nom Vozraste. *Vestnik HGU im. N. F. Katanova*, Vıp. II. Abakan, 3-7.
- USEEV, N. (2010). Kırgız Türkçesi Ağızlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Söz Varlığı. *I. Uluslararası Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, 281-296. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları. (Editörler Cengiz Alyılmaz, Özgür Ay, Metin Yılmaz).
- USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter (Yenisey Yazıtları I: Söz Varlığı ve Metinler)*. Bişkek: Kırgız Millî Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yayınları.
- USER, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya.